

Gemengd dubbel met Pascal, Huet, Souvestre en Van Lennep

Een wijsgeer onder de hanebalken (1858) van Émile Souvestre
in (het) Nederland(s)

FIEKE DE HARTOG en ROB VAN DE SCHOOR

Exchanging liberal and petty bourgeois views in French and Dutch nineteenth-century literature

A reference to a novel by Émile Souvestre, *Un philosophe sous les toits* (1851), by Dutch critic Conrad Busken Huet is the starting point of a quest for Dutch translations and adaptations of episodes from Souvestre's novel. By means of pragmatic induction, the method advocated by the *histoire croisée*, this investigation opens up perspectives on the interaction between France and the liberal avant-garde in the Netherlands, more specifically on the topical significance of Blaise Pascal. Huet, minister of the Dutch *église wallonne*, propagated the use of Pascal's method, as demonstrated in his *Lettres provinciales*, to influence public opinion. He did so in theory, in his periodical *La seule chose nécessaire*, and put it into practice, in his 'Brieven van een kleinstedeling' ('Lettres by a small town citizen') in the Dutch weekly *Nederlandsche Spectator*. There he fought the opinions of orthodox calvinists, who had opposed to Huet's adaptation of one of the episodes from Souvestre's novel.

Dat in Nederland in de negentiende eeuw de beschaafde stand Frans las, staat wel vast. Waarom dan toch Franse literatuur in het Nederlands vertaald werd, is een vraag waarop verschillende antwoorden mogelijk zijn: zo'n vertaling kon worden beschouwd als een (navolgenswaardige) bijdrage aan de Nederlandse literatuur, een krachtmeting tussen het Frans en het Nederlands of als een (commercieel of ideologisch geïnspireerde) poging het boek bij een groter publiek bekend te maken. Dit complexe vraagstuk, waarvan de beantwoording vanzelfsprekend ook sterk afhankelijk was van de vlug wisselende tijdsomstandigheden, wordt in onze bijdrage ontrafeld door de bestudering van één bijzondere casus: de receptie van *Un philosophe sous les toits. Journal d'un homme heureux* van Émile Souvestre uit 1851.¹ Dat was een toentertijd in Frankrijk

1 Recente literatuur over Souvestre in: Bärbel Plötner-Le Lay en Nelly Blanchard, *Émile Souvestre 1806-1854. Écrivain breton porté par l'utopie sociale. Actes du colloque de Morlaix, 3-4 février 2006* (Lyon 2007).

In zijn artikel 'Le français et son usage dans les Pays-Bas septentrionaux', *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde* (1989) 3, 1-8, stelt Willem Frijhoff een model voor ter beschrijving van het proces van expansie en terugdringing van het gebruik van het Frans in de Nederlanden. Frijhoff wijst op een nieuwe fase van verspreiding van het Frans in de loop van de negentiende eeuw, waarvoor hij als een van de oorzaken de vorming van een Europese culturele elite noemt: 'la constitu-

bekende ik-roman waarin de hoofdfiguur, iemand die zich aan de zijlijn van het leven heeft opgesteld, het Parijse leven vanuit zijn zolderkamer bespiedt en zijn waarnemingen ‘onder de hanebalken’ overdenkt. Zijn bespiegelingen bevestigen doorgaans een kleinburgerlijke, conservatieve maatschappijvisie.

Toen criticus Conrad Busken Huet (1826-1886) in de *Java-Bode* van 20-22 december 1869 wilde uitleggen waarom de vroege, religieuze poëzie van dominee-dichter P.A. de Génestet kwetsend moest zijn voor niet-gelovigen – hij gaf die uitleg in een bespreking van De Génestets tweedelige *Dichtwerken* (Amsterdam 1869) – riep hij een beklagenswaardige figuur in gedachten. Arm, met lichamelijke gebreken en een afstotelijk uiterlijk, eenzaam, ‘un philosophe sous les toits’, die ondanks alle moeilijkheden van zijn leven nog iets goeds probeerde te maken, omdat hij door studie en nadenken tot het inzicht was gekomen dat er geen hiernamaals is. Zo’n figuur, zo redeneerde Huet, moest zich wel gekrenkt voelen door de arrogantie die De Génestet ontleende aan de zekerheid van zijn geloof, zoals hij die uitsprak in ‘Levensvoorwaarde’ (uit 1856) in de dichtbundel *Laatste der eerste* (1861). De dogmatische stelligheid waarmee de predikant in dat gedicht oordeelde over de waardeloosheid van alles wat de sneue bebrilde bochel moest ontberen: studie en geleerdheid, de liefde van een vrouw, de vreugde van het ouderschap, was ronduit beledigend.²

De zijdelingse vermelding van de boektitel in deze kritiek doet vermoeden dat *Un philosophe sous les toits* niet alleen tot het repertoire van Huet behoorde, maar dat hij het boek in zijn oorspronkelijke Franse versie ook bekend veronderstelde bij zijn Nederlandse lezers in Nederlands-Indië. Toch was er elf jaar eerder een Nederlandse vertaling van verschenen, *Een wijsgeer onder de hanebalken*, geschreven door Th. Peters.³ De bespreking van deze vertaling in *De Tijdspiegel* nodigt uit tot verder nadenken: het boek had volgens de (anonieme) recensent óf onvertaald moeten blijven, omdat de beschaafde lezers het zonder vertaling konden stellen, óf het had niet letterlijk vertaald, maar omgewerkt moeten worden, ‘door het talent van den vertaler in het Nederlandsche volkschbewustzijn opgenomen, en als Nederlandsch produkt aan de Nederlandsche natie aangeboden’.⁴ Waarom de Rotterdamse uitgever het boek liet vertalen, is niet bekend, maar we kunnen wel onderzoeken wat Huet heeft gemotiveerd om een paar jaar eerder, in 1856 en 1857, een Nederlandse bewerking van enkele verhalen uit *Un philosophe sous les toits* te publiceren – inderdaad een omwerking tot Nederlands proza, precies zoals *De Tijdspiegel* dat bedoelde.

tion d’une culture commune des élites européennes, une véritable civilisation européenne à très forte référence française et dans laquelle les normes esthétiques (...) furent le plus souvent dictées par les créateurs français.’

² De recensie is herdrukt in: Cd. Busken Huet, *Litterarische Fantasien en Kritieken*, III (Haarlem z.j.) 56-76, aldaar 66-67.

³ Emile Souvestre, *Een wijsgeer onder de hanebalken*, vert. Th. Peters (Rotterdam: Altmann & Roosenburg, 1858). Er bestaat een ‘derde uitgaaf’ met dezelfde titel bij dezelfde uitgever uit 1873, bezorgd (dus niet vertaald) door J.J.A. Goeverneur. Een tweede ‘uitgaaf’ is bibliografisch onvindbaar.

⁴ *De Tijdspiegel* 16 (1859) I, 182-188.

De hier geschetste contouren van een onderzoek lenen zich goed voor een uitwerking aan de hand van wat in de theorie van *histoire croisée* 'pragmatische inductie' heet en door Werner en Zimmermann als volgt wordt gedefinieerd: 'Pragmatic induction (...) implies starting from the object of study and the situations in which it is embedded, according to one or more points of view – previously defined, it is true, but subject to continual readjustments in the course of empirical investigation.'⁵ Een vermelding in een kritiek van Huet brengt ons bij twee vertalingen van een Frans boek, met een recensie waarin de vraag wordt gesteld of Franse literatuur eigenlijk wel vertaald moet worden.

Uitgaande van enkele inzichten ten aanzien van cultuurtransfer die ontleend zijn aan de polysysteemtheorie⁶ (de 'previously defined point of view' uit het citaat van Werner en Zimmermann), willen we bij de uitwerking van dit onderzoek theorie en methodologie van de *histoire croisée* tot leidraad nemen; in het bijzonder willen we proberen de sleutelbegrippen *dynamiek*, *wederkerigheid* en *transformatie* van betekenis te voorzien.⁷ Uit elkaar kruisende blikrichtingen zou een interactief interpretatiekader moeten ontstaan: hier zoeken we de verlangde *wederkerigheid*. Daartoe moet ons hedendaags perspectief op de negentiende-eeuwse uitwisseling van literatuur en maatschappijopvatting tussen Frankrijk en Nederland worden vervlochten met het contemporaine discours over de sociale roman en de standenmaatschappij. We zoeken de *dynamiek* en *transformatie* in de gedaanteverandering die *Un philosophe sous les toits* doormaakt bij transport van het Franse naar het Nederlandse literaire systeem en in de zich wijzigende belangstelling voor de 'on-Franse' (want een kleinburgerlijke levensopvatting propagerende) roman van Souvestre. Maar de bestudeerde transfer betreft, zoals de *histoire croisée* verlangt, niet enkel de verhuizing van een boek van het ene taalgebied naar het andere, het gaat tegelijkertijd om de overdracht *binnen de grenzen van Nederland* van een bepaald type literatuur uit het repertoire van de Nederlandse, Franslezende literaire elite enerzijds naar het mentale boekenrekje van de niet-francofone kleine burgerij anderzijds. De wederkerigheid van de transfer ten slotte is veel lastiger op te sporen: een klein taalgebied als het Nederlandse absorbeert veel buitenlandse literatuur en kunst, maar geeft slechts zelden een bewerking ervan naar eigen smaak en zeden in enige vorm terug aan het land van herkomst. Toch menen we twee sporen van wederkerigheid gevonden te hebben: in de presentatie voor een

5 Michael Werner en Bénédicte Zimmermann, 'Beyond comparison. *Histoire Croisée* and the challenge of reflexivity', *History and Theory* 45 (2006), 30–50, aldaar 47.

6 In de polysysteemtheorie (I. Even-Zohar) wordt de literatuur van een taalgebied beschreven als een dynamisch complex van subsystemen, met de dominante, gecanoniseerde literatuur in het centrum en minder aanzienlijke subsystemen (genres) in de periferie.

7 Er is voor deze bijdrage ook gebruik gemaakt van: Michael Werner en Bénédicte Zimmermann, 'Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der *Histoire croisée* und die Herausforderung des Transnationalen', *Geschichte und Gesellschaft* 28 (2002), 607–636. Voor een 'vertaling' van de uitgangspunten van de *histoire croisée*, in dit geval ten behoeve van tijdschriftonderzoek, zie: Marjet Brolsma, 'Cultuurtransfer en het tijdschriftenonderzoek', *CONTEXTES, Revue de sociologie de la littérature* (2008) 4 (elektronische versie, geraadpleegd 29 september 2011).

Franstalig lezerspubliek van Jacob van Lenneps zedenroman *De lotgevallen van Klaasje Zevenster* en in een actualisering van de opinievorming in *Lettres provinciales* van Pascal.

Huet en Souvestre

Lezing van Souvestres boek wijst uit dat Huet in zijn *De Génestet*-recensie de hoofdpersoon van *Un philosophe sous les toits* alleen heeft gebruikt als kristallisatiepunt van zijn fantasieën. De naamloze ik-verteller van deze kleine roman is een eenzaat, recht van lijf en leden, die het drukke Parijse leven vanaf de zijlijn waarneemt en mijmert over het bestaan en de mensen; geen cynische, lichamelijk gemankeerde boekengeleerde die zich van het geloof heeft afgewend. Godsvrouwen helpt hem de moeilijkheden van het leven te aanvaarden, al ontbreekt een nadrukkelijke christelijke moraal in de roman en is de *philosophe* zeker niet kerks. De mijmeraar op zolder is het tegenovergestelde van de Verlichte salonfilosoof en vertegenwoordigt de kleinburgerlijke zienswijze, het Biedermeier levensideaal: geluk kan overal worden gevonden voor wie niet veel verlangt en zich neerlegt bij wat onvermijdelijk is. Als hij zich al eens afvraagt of de standenmaatschappij niet onrechtvaardig is, dan wordt hij door de gebeurtenissen terechtgewezen. In de politieke constellatie van Frankrijk in de jaren vijftig van de negentiende eeuw moet de antirevolutionaire partij deze conservatieve opvatting verwelkomd hebben. Het boekje bevatte inzichten die hoognodig onder de kleine burgerij en arbeidersstand gepropageerd moesten worden.

Mogelijk ontleende Huet enige eigenaardigheden van zijn *philosophe sous les toits* aan een ander personage uit het boek, de oom van de ik-figuur, om de gestalte mee op te tuigen die hij in zijn *Génestet*-recensie opvoerde. Deze Maurice was ter wereld gekomen 'si chétif qu'on le crut condamné à mourir', maar hij bleef leven, 'souffrant et contrefait'. Zijn vreugdeloze jeugd slijt hij in eenzaamheid, door iedereen bespot en verstoten. Als banneling vervult hij daarna zijn dagelijkse plichten; zijn kortstondige hoop dat hij ondanks zijn afstotelijk uiterlijk de liefde van een meisje kan winnen, slaat al gauw om in teleurstelling. Maar anders dan Huets bochelaar stelt Maurice zijn vertrouwen in God, de Enige die hem niet alleen laat.

De lezers van Huets kritiek, die van 1869 dateert, hadden *Un philosophe sous les toits* misschien in het Frans gelezen; anders kenden ze wel de Nederlandse vertaling uit 1858, of ze hadden mogelijk kennisgenomen van Huets beweringen van twee schetsen uit de roman, die Huet, toentertijd predikant aan de Waalse kerk te Haarlem, onder zijn pseudoniem Thrasybulus in de *Christelijke volks-almanak* van 1856 en 1857 had gepubliceerd.⁸ In die jaarboekjes werden

⁸ De leden van de Waalse gemeenten, 'églises wallonnes' waren afstammelingen van Franse en Waalse réfugiés. De voertaal was Frans. Ook deftige Nederlanders gingen wel in Waalse gemeenten ter kerke.

Afb. 1 Pentekening – ezel onder afdak – van L.J. Fuchs met opdracht,
 gedateerd 5 februari 1873, tegenover de titelpagina, in een exemplaar van *Un
 philosophe sous les toits* (Parijs 1865), dat berust in de UBN (682 c 171). De
 opdracht luidt: 'Waarde Vriendin, wij wenschen dat het herzien en herlezen van
 onzen *Philosophe*, met zoovele moeite onder zijn dak hervonden, u menige
 uurtjes, aan aangename en heilzame overdenkingen gewijd, moge schenken,
 en alzoo genoegelijke dagen in kalme en tevredene gemoedstemming doe
 doorbrengen.'

‘Hans en Leentje’ en ‘Een goed begin’ afgedrukt, beide met als ondertitel ‘Uit het dagboek van een burgerwijsgeer’, zeer vrij bewerkte vertalingen van de hoofdstukken ‘Les étreunes de la mansarde’ (I) en ‘La compensation’ (V).⁹ De bewerking bestaat uit een transformatie naar een Nederlands decor en – hier liet de predikant zich gelden – een aanvulling met christelijke overwegingen. Huets burgerwijsgeer doet bijvoorbeeld, anders dan zijn Franse origineel, eerst navorsingen of een arm gezin, dat hij op Nieuwjaarsdag wil trakteren op een kachel en lekkernijen, niet van de bedeling profiteert: ‘Ik dweep met fatsoenlijke armoede; ik koester onbepaalden eerbied voor alle tobbers en tobsters; maar de Diakenen moeten buiten spel blijven.’¹⁰ In ‘Hansje en Leentje’ worden de twee Delftse zusters, ‘arme, ongehuwde burgerjufvrouwen’¹¹ die hun teruggetrokken, arbeidzaam leven opvrolijken door een uitstapje op Pinkstermaandag met de trein, door de verteller uitvoerig verontschuldigd voor hun kerkverzuim, terwijl hun Parijse spiegelbeelden Françoise en Madeleine zonder vrijbriefje van de verteller op pad mogen.

Het is ironisch dat juist deze vrome toetsen, door Huet in zijn bewerkingen aangebracht, op religieus gemotiveerde bezwaren stuitten van de kritiek: in een christelijke almanak, zo redeneerde *De Recensent*, was een verontschuldiging voor sabbatschennis hoogst berispelijk.¹² Van lieverlede verwijderd Huet zich vervolgens van de kerk als hij in een ander tijdschrift, de *Nederlandsche Spectator*, uitlegt hoe kleingeestig en ‘spitsburgerlijk’ de opvatting van *De Recensent* is. Hij doet dat in de vierde aflevering van zijn ‘Brieven van een kleinstedeling’,¹³ geschreven door Lodewijk van Montalte, een niet te missen toespeling op Pascals *Lettres provinciales*.¹⁴ Deze gebeurtenissen maken begrijpelijk hoe het mogelijk is dat Souvestres boek inspireert tot novellen waarin sterker dan in het origineel godsdienstigheid en zedelijkheid tot uitdrukking worden gebracht, maar ook wordt aangehaald in een kritiek die godsdienstige poëzie als kwetsend aanmerkt voor ongelovigen, zoals de hoofdpersoon van *Un philosophe sous les toits* er een zou zijn. De burgerwijsgeer lijkt met de vertaler/novellist/criticus Huet mee geëvolueerd te zijn.

Huet liet zijn twee vrome Souvestre-bewerkingen uit de *Christelijke volks-almanak* in 1858 herdrukken in een bundel prozaschetsen, *Overdrukjes* getiteld, ditmaal met zijn eigen naam op de titelpagina. In hetzelfde jaar publiceerde

9 Thrasybulus, ‘Hansje en Leentje. Uit het dagboek van een burgerwijsgeer’, *Christelijke volks-almanak. Nieuwe serie* 1 (1856), 122–150; Thrasybulus, ‘Een goed begin. Uit het dagboek van een burgerwijsgeer’, *Christelijke volks-almanak. Nieuwe serie* 2 (1857), 3–22.

10 Thrasybulus, ‘Een goed begin’, 15.

11 Thrasybulus, ‘Hansje en Leentje’, 127.

12 J.I.D. Nepveu, ‘Overzicht’, *De Recensent, algemeen letterlievend maandschrift* 6 (1856) I, 101.

13 *Nederlandsche Spectator* 1 (1856), 203–208. Er verschenen acht van deze brieven in de *Nederlandsche Spectator*. Pascal publiceerde zijn *Lettres provinciales* onder de schuilnaam Louis de Montalte.

14 Olf Praamstra, *Busken Huet. Een biografie* (Amsterdam 2007) 187–189. Blaise Pascal (1623–1662), ‘esprit universel’, sympathiseerde met het jansenisme. In achttien fictieve brieven aan ‘un provincial’ maakte hij de opvattingen van de tegenstanders van de jansenisten, de jezuïeten, belachelijk door een superieure ironie.

Huet twee fantasie-brieven in de *Nederlandsche Spectator*,¹⁵ in één waarvan een zoon zijn vader uitlegt waarom hij proza schrijft. Deze programmatische brieven werden als voorrede afgedrukt in een bundel *Schetsen en verhalen*, in 1863 verschenen in de Guldens-editie van de Arnhemse uitgever Thieme, waarin opnieuw de beide Souvestre-bewerkingen voorkomen. De poëtische uitspraken in de voorrede hebben dus ook betrekking op deze twee verhalen. '[Al] de kinderen mijner verbeelding, al mijn helden en heldinnen, zijn typen van hetgeen ik onder levend en waarachtig christendom versta', laat Huet de zoon in zijn brief aan diens vader uitleggen.¹⁶ 'Deze opvatting is de goede en heilige zaak, waaraan ik mijn pen verpand heb.' Eerder had de jonge schrijver zijn vader geschreven dat de literatuur zoveel meer kon uitrichten tot verbetering van de wereld dan een christelijke preek: in deze samenhang had hij gewezen op *Uncle Tom's Cabin*. De verwijzing naar deze verontrustende roman, waarover de Nederlandse letterkundige tijdschriften in deze jaren uitvoerig berichtten, maakt duidelijk wat Huet wilde bewerkstelligen met zijn Souvestre-navolgingen: ze moesten een heilzame invloed uitoefenen op het maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef van de lezers. Dat Franse literatuur hiervoor geschikt was, lijkt een verrassing te zijn geweest, gezien het in brede kringen levende ongunstige vooroordeel daarover.

Van dit vooroordeel kunnen we ons een indruk vormen door lezing van de lange inleiding van een opstel van de ambtenaar J. Margadant in *De Gids* van 1859, over Charles Kingsley, Engelse schrijver van sociale romans.¹⁷ In een schaamteloos breedvoerige maar briljante uiteenzetting betoogt Margadant dat de nationale letterkunde 'de getrouwe afspiegeling is van het denken en gevoelen, het streven en werken eens volks, in de verschillende tijdperken zijner historie'.¹⁸ De recente romankunst, in het bijzonder de Franse van de voorbije vijftientig jaar, had zich volgens de schrijver met overgave toegelegd op de exploitatie van het communistische inzicht dat alle kwaad in de wereld moest worden toegeschreven aan maatschappelijke misstanden, die in de schrilste kleuren werden geschilderd. 'Met al de oppervlakkigheid en onverantwoordelijke lichtzinnigheid, hun landaard eigen, zetten zich de fransche romanschrijvers – natuurlijk zonder voorafgaande studie of eenig ernstig onderzoek – aan de behandeling der moeilijkste en meest omvattende sociale vraagstukken', aldus Margadant.¹⁹ Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat *Un philosophe sous les toits* werd begroet als een gunstige uitzondering, een sociale roman die juist wees op de mogelijkheid gelukkig en tevreden te leven bin-

15 'Wereldwijsheid van een rustend predikant', *Nederlandsche Spectator* 3 (1858), 21-22; 'Wereldwijsheid van een onzeggen zoon', *Nederlandsche Spectator* 3 (1858), 73-74.

16 Zie ook: H.L. Berckenhoff, 'Cd. Busken Huët als novellist', *Nederland* (1877) III, 299-321, aldaar 301-302.

17 J. Margadant, 'Charles Kingsley en zijne sociale romans', *De Gids* 23 (1859) I, 177-235, 703-726 en 851-884.

18 Idem, 177.

19 Idem, 188.

nen de bestaande maatschappelijke verhoudingen. Net als *Uncle Tom's Cabin* maakte Souvestres roman duidelijk dat maatschappelijk kwaad verholpen kon worden door het goede in de mens, door de consequente toepassing van het christelijk beginsel van mensenliefde. Dat maakte *Un philosophe sous les toits* bijzonder geschikt als volksliteratuur: als zodanig werd de vertaling uit 1858 in de kritiek gekarakteriseerd.

De vertaling door Th. Peters: *Een wijsgeer onder de hanebalken*

De voorstelling van de Nederlandse en Franse literatuur van rond 1860 als dynamische polysystemen, met de vernieuwende letterkunde in het centrum en volksliteratuur in de periferie, maakt het transport van Souvestres roman naar Nederland aanschouwelijk. Vertrekkend vanuit een tweederangs positie in het Franse literaire veld, past het boek bij aankomst in eerste instantie goed bij wat zich op dat moment afspeelt in het centrum van letterkundige bedrijvigheid in Nederland. Louter de vermelding van de camera obscura als registrerend apparaat in de voorrede van Souvestres boek moet ervoor hebben gezorgd dat de roman werd herkend als genrerealistisch: 'Al de voorwerpen en voorvallen van daarbuiten spiegelen zich in hem af, als in een camera obscura, waarin zij zelve hun beelden ontwerpen.' De Franse burgerwijsgeer lijkt dan wel weinig op de dartele, spotzieke Hildebrand, maar des te meer op diens bedachtzamer 'broer' Jonathan, de schepping van J.P. Hasebroek in *Waarheid en dromen* (1840): vrijgezel op leeftijd, zonder beroep, die observeert en mijmert, en soms met vrijgevigheid het leven van minderbedeelden vergemakkelijkt. Een vierde, vermeerderde druk van *Waarheid en dromen* verscheen in 1856, en, nog veelzeggender voor de populariteit van dit boek: in hetzelfde jaar publiceerde de Utrechtse uitgever J. Herfkens Fz. een Nederlandse vertaling van de Amerikaanse roman *Reveries of a Bachelor, or A Book of the Heart* van Donald Grant Mitchell (1822-1908, pseudoniem Ik Marvel), onder de titel *Waarheid in dromen, door een Amerikaanschen geestverwant van Jonathan*. De kalme bespiegelingen over de wisselvalligheden van het leven door een buitenstaander passen inderdaad heel goed bij *Waarheid en dromen*.

Hildebrands en Jonathans afstandelijk-humoristische beschouwingen van de alledaagse werkelijkheid hadden in de jaren vijftig navolging gevonden, onder meer in het proza van de *Nederlandsche Spectator* van de Oude Heer Smits (Mark Prager Lindo).²⁰ Opvallend vaak in de vorm van fictieve egodocumenten (vooral brieven, maar ook zakboekjes, dagboekuitreksels, bladen uit levens-

²⁰ Potgieter schrijft in zijn bespreking van Huets *Overdrukjes* in *De Gids* 23 (1859) I, 300: 'Het is een der opmerkelijkste getuigenissen, in almanak bij almanak voor de jongste jaren afgelegd en door aflevering bij aflevering van het tijdschrift "Nederland" bevestigd, dat de voorbeelden, voor twintig, vijf en twintig jaren, door Kneppelhout en door Beets gegeven, goed worden begrepen en gelukkig gevolgd. Studenten-Typen en Camera Obscura, modellen van sterksprekende individualiteit, wat is onze letterkunde u niet verschuldigd!'

boeken, enzovoort²¹ – Souvestres burgerwijsgeer heeft zijn gewaarwordingen in een ‘kalender’ geboekstaafd, *le calendrier de ses sensations*²²) wordt in deze tijd gereflecteerd op menselijk gedrag en maatschappelijke verhoudingen. Dat kan gebeuren op (mild) satirische toon, door te wijzen op misstanden en aan te dringen op verbetering en vooruitgang, of in behoudende trant, door aanvaarding te bepleiten van bestaande maatschappelijke verhoudingen.

Het didactisch moralisme van *Een wijsgeer onder de hanebalken*, gespeend van elke vorm van humor of melancholische relativering van de gepresenteerde levensinzichten, alsmede de conservatieve strekking ervan, onderscheiden het boek dan weer van werken als *Brieven en uitboezemingen van de Oude Heer Smits* en zorgen voor een verbanning naar de uithoek van de volksliteratuur. Over die conservatieve strekking laat de voorrede geen misverstand bestaan:

Wij kennen een man, die te midden van dat hartstogtelijk jagen naar verandering en onderscheiding, hetwelk als eene heete koorts de maatschappij in onze dagen beroert, zich zonder weerzin of verzet is blijven kwijten van de nederige taak, hem in de wereld toebedeeld, en die, om zoo te zeggen, nog regtaf smaak in armoede behouden heeft.

Zonder andere bezitting, dan een kleinen post, waarvan hij leeft op die smalle grensstrook, welke den stand der meergegoeden van dien der behoeftigen scheidt, blikst onze wijsgeer van het hooge standpunt, dat zijn zolderkamertje hem oplevert, neêr op de maatschappij, als op eene zee, van wier zwalpende golven hij noch rijkdommen te hopen, noch schipbreuk te vreezen heeft. Te weinig plaats innemend, om iemands afgunst te wekken, slaapt hij in het duister der onaanzienlijkheid weggedoken, rustig en ongestoord.²³

Er kan hier in tweeërlei opzicht een asymmetrie worden opgemerkt, in de zin die Werner en Zimmermann daaraan geven.²⁴ Het hierboven geciteerde fragment uit de voorrede kan conservatief genoemd worden vanuit hedendaags perspectief (wees tevreden met de plaats in de samenleving die je is aangewezen), en was dat ook in de perceptie van negentiende-eeuwse Nederlandse critici. Over de politieke context waarin Souvestre zijn maatschappijvisie had ontwikkeld, reppen zij met geen woord. In recent onderzoek naar Souvestre wordt evenwel benadrukt dat hij een saint-simonist was, die zijn *finest hour* beleefde kort na de revolutie van 1848, maar al gauw weer zijn denkbeelden in conservatieve zin moest bijstellen, tot hij na de *coup d'état* van 1851 Frankrijk zelfs voor een poos moest verlaten. Achter de behoudende strekking van de voorrede schemert Saint-Simons adagium ‘À chacun selon ses capacités, à chaque capacité selon ses oeuvres’: een pleidooi voor een samenleving waarin

21 [M.P. Lindo], *Brieven en uitboezemingen van de Oude Heer Smits* (Arnhem 1854). Zie ook [B.T. Lublink Weddik], *Oudoom Jacob's blaauw zakboekje, Uittreksel uit het dagboek van Janus Snor* (Arnhem 1856); Carel Vosmaer, *Bladen uit een levensboek* (Amsterdam 1860).

22 In 1855 verscheen bij J., H. & G. van Heteren te Amsterdam: *Gedenkschriften van een handwerker-man*. Emile Souvestre vrij gevolgd, door L. van Hoogeveen Sterck.

23 Souvestre, *Een wijsgeer onder de hanebalken*, vert. Th. Peters, V-VI.

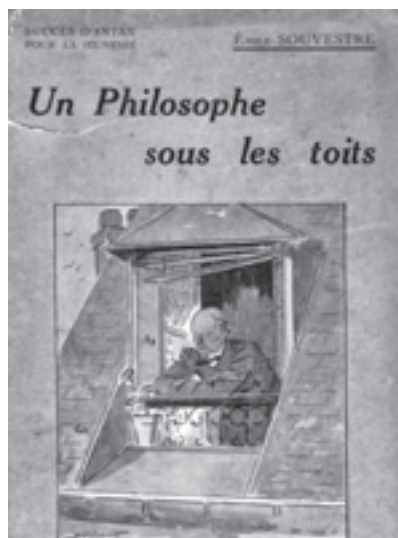
24 Werner en Zimmermann, ‘Beyond comparison’, 38, 46; Werner en Zimmermann, ‘Vergleich, Transfer, Verflechtung’, 618-619.

iedereen beloond wordt overeenkomstig zijn verdiensten. Die verdiensten bleken uit inspanningen, niet uit hoge geboorte.

Een tweede asymmetrie kan worden gevonden in de dubbelhartige receptie van de Franse literatuur in Nederland rond 1860: 'on-Frans' moralisme werd geassocieerd met tweederangs literatuur. Deze boeken werden vertaald voor de burgerstand en konden rekenen op een geruisloze binnenkomst; de verguiste 'grote' literatuur werd in het Frans gelezen, oefende een vernieuwende invloed uit op de zich ontwikkelende realistische roman en werd bestudeerd door schrijvers en critici.

Een voorbeeld van wederkerigheid: een Nederlandse zedenroman voorgesteld aan het Franslezend publiek

Vanaf de vroege jaren zestig had Busken Huet zich in sneltreinvaart verwijderd van het burgerlijk moralisme van Souvestre. In een beroemd geworden bespreking van de realistische roman *De lotgevallen van Klaasje Zevenster* uit 1865-1866, van de conservatief Jacob van Lennep, getiteld 'Ernst of kortswijl?'²⁵ veroordeelde Huet in de scherpste bewoordingen de opvatting die volgens hem aan de roman ten grondslag ligt: adel verloochent zich niet. Literatuur mag geen bestaande maatschappelijke vooroordelen bevestigen: op grond van deze overtuiging veroordeelde Huet in deze kritiek dus precies het type literatuur dat hij in de jaren vijftig door vertaling en navolging juist met overgave had gepropageerd, toen hij de tevredenheid en bescheiden levensvreugde had getoond van wie zich schikte in zijn stand. Van Lenneps roman gaat over een weesmeisje dat de meest penibele moeilijkheden het hoofd moet bieden, waarmee zij geconfronteerd wordt doordat zij als jonge vrouw in een sociaal niemandsland is terechtgekomen. Ze wordt zelfs bijna tot prostitutie gedwongen, maar weet zich door een aangeboren rechtschapenheid staande te houden. In de roman wordt deze superieure levenshouding 'verklaard' als uitkomt dat ze van adellijke afkomst is. Volgens Huet houdt deze ontknoping

Afb. 2 Omslagillustratie van een Franse editie uit 1939.

²⁵ Cd. Busken Huet, 'Ernst of kortswijl? Naar aanleiding der "Lotgevallen van Klaasje Zevenster", door Mr. J. van Lennep', *De Dietsche Warande* 7 (1866), 469-491.

een reactionaire maatschappijvisie in. Hij verwijt Van Lennep maatschappelijke misstanden als prostitutie niet serieus te nemen, maar daarover op spotterende toon ('kortswijl') te spreken, vanuit een niet-geëngageerd standpunt.

In de *Revue des deux Mondes* van 1868 stelde Albert Réville 'Le romancier national de la Hollande', Jacob van Lennep, voor aan een Franslezend publiek: een opmerkelijk voorbeeld van het literaire tweerichtingsverkeer waarvoor de *histoire croisée* zich interesseert. Doet Réville in de bespreking van Van Lenneps meest geruchtmakende roman, *Klaasje Zevenster*, ook uitspraken over het conservatieve karakter van dit boek? Hij schrijft daar niet expliciet over, maar stelt wel een kwestie aan de orde die met Huets kritiek in verband kan worden gebracht. Voorafgaand aan een uitvoerige samenvatting van de intrige, merkt hij op dat de auteur er niet in slaagt voldoende afstand te bewaren tot het verhaal. Te vaak, zo oordeelt Réville, 'trop souvent, au moment même où la fiction vous captive le plus par son cachet de réalité, la figure très expressive, mais dont on n'avait que faire en cet endroit, du spirituel écrivain se montre derrière le texte comme pour vous rappeler qu'il n'y a pas un mot de vrai dans tout ce qu'il vous raconte là'.²⁶ Soms zou de lezer de spotter het zwijgen willen opleggen: 'Mais taisez-vous donc avec vos traits d'esprit (...) qui diantre vous forçait à vous montrer ainsi?' Te weinig ernst dus, te veel kortswijl: Van Lennep neemt de maatschappelijke misstanden die hij beschrijft (prostitutie) niet serieus, maar legt ze de lezer met een knipoog voor. Souvestre presenteerde zijn held 'die nog regtaf smaak in armoede behouden heeft' en tevredenheid verkiest boven ambitie, met sentimentaliteit, met kleinburgerlijke gevoeligheid; Van Lenneps realistische roman geeft zijn conservatieve strekking prijs door een cynische, hoogburgerlijke glimlach.

Réville lijkt in dit artikel de vraag die Huet had gesteld bij de beoordeling van *Klaasje Zevenster*: is het ernst of kortswijl?, op overeenkomstige manier te beantwoorden als de schrijver die eerder met Souvestre had gedweept. Het is ondenkbaar dat Réville niet op de hoogte was van de inhoud van Huets bezwaren tegen de roman van Van Lennep. Maar eigenlijk is het overeenstemmend oordeel belangrijker dan de vraag of Huet met zijn recensie Réville heeft geïnspireerd tot diens kritiek. Huet had ervoor gezorgd dat het kleinburgerlijk moralisme van *Un philosophe sous les toits* in Nederland ingang vond, thans exporteerde Réville de (door Huet in Nederland gepropageerde) opvatting dat literatuur geen voertuig mocht zijn van een conservatieve maatschappijvisie.

Een opiniërend maandblad voor Franstalige protestanten: *La seule chose nécessaire*

Als predikant van de Waalse gemeente te Haarlem wenste Huet zijn modern-theologische inzichten aan een internationaal publiek van Franstalige protes-

²⁶ *Revue des deux Mondes* 77 (1868), 881.

tanten bekend te maken. Daartoe richtte hij een tijdschrift op: *La seule chose nécessaire. Recueil mensuel d'édification chrétienne* (1856-1857), dat hij grotendeels zelf volschreef, maar waaraan ook andere Waalse predikanten in Nederland (onder wie Albert Réville) hun medewerking verleenden, alsmede enkele Franse en Zwitserse theologen.²⁷ In een van de laatste afleveringen van het tijdschrift (ze zijn niet genummerd) staat een artikel getiteld 'Les Provinciales ou Lettres écrites par Louis de Montalte à un Provincial de ses amis' (9-12), geschreven door F.L.F. Chavannes, naar aanleiding van de tweehonderdste verjaardag van Pascals *Lettres provinciales*.

Chavannes benoemt als volgt de actualiteit van Pascals boek: 'Les Provinciales ont été un appel triomphant adressé à l'opinion publique, et, depuis, elles ont constitué un élément essentiel et persistant de cette opinion, malgré les variations sans nombre qu'elle a pu subir en tous sens.' De literaire vorm van de *Lettres* leent zich bij uitstek voor zo'n appel, het boek kan worden gelezen als een studie in retorica en dialectiek. Pascal heeft de weg gebaad voor de vrije meningsvorming, de waarheid was voortaan niet langer het exclusieve eigendom van een religieuze of maatschappelijke elite: 'Pour posséder la vérité et pour la dire, il n'est pas indispensable de porter un certain costume, d'avoir passé par certaines épreuves, d'appartenir à une certaine société.' Waarheid, moraal, religie zijn onderdeel gaan uitmaken van het openbare domein. De publieke opinie, die Pascal met zijn *Lettres* wilde beïnvloeden, wordt thans verkondigd door de dagbladpers, aldus Chavannes: te midden van duizend luid opklinkende stemmen die de publieke opinie vormen, moet de waarheidzoeker 'une retraite silencieuse dans son for intérieur' zoeken. Daarbij kan Pascal met zijn *Lettres* behulpzaam zijn: 'C'est un jugement réfléchi qu'il veut obtenir; pour cela il éclaire l'intelligence, fait parler la raison, soulève la conscience.'

De literaire vorm waarvoor Huet had gekozen om zich te verdedigen tegen aantijgingen van orthodoxe zijde, naar aanleiding van zijn Nederlandse bewerking van een verhaal van Souvestre, 'Hansje en Leentje', was die van Pascals *Lettres provinciales*. Wat Chavannes over dit klassieke werk schreef, moet Huet uit het hart gegrepen zijn geweest. Hij bracht Pascals methode om richting te geven aan het openbare debat in praktijk in zijn 'Brieven van een kleinstedeling', waarin hij polemiseerde met de orthodoxie, en exporteerde de actualiteit ervan in zijn tijdschrift *La seule chose nécessaire*.

Histoire croisée: een waardebepalings

Aan het eind van deze bijdrage willen we graag duidelijk maken in hoeverre dit onderzoek beantwoordt aan de doelstellingen van de *histoire croisée*. Wellicht zijn er ook programmapunten waarvan is gebleken dat zij wel in theorie kunnen bestaan,

²⁷ Praamstra, *Busken Huet*, 178-179.

maar die niet zijn opgewassen tegen de praktijk van literair-historisch onderzoek.

De *histoire croisée* is om te beginnen geïnteresseerd in transformaties die het onderzoeksobject tijdens het transferproces ondergaat. Gebleken is dat de held van *Een wijsgeer onder de hanebalken* meermaals van kleur verschieft: Huet maakt hem christelijker dan Souvestre, maar transfigureert hem uiteindelijk, als de christelijke tint waarmee hij het origineel heeft overgeschilderd orthodoxe protestanten niet bevalt, tot woordvoerder van het atheïstisch principe in zijn De Génestet-kritiek.

Kruisende onderzoeksperspectieven kunnen worden gevonden in de receptie van Souvestre en de export van Van Lennep en hun behoudende maatschappijvisies. Contemporaine referenties (aan *Uncle Tom's Cabin*) en vooroordelen (het opstel van Margadant over de sociale romans van Kingsley) verbreden het blikveld. Pascals *Lettres provinciales* blijken zeer geschikt om de waarheid op polemische wijze zichtbaar te maken: Huet verdedigde zijn Souvestre-vertaling in de 'Brieven van een kleinstedeling' als Lodewijk van Montalte, terwijl de actualiteit van de *Lettres* ongeveer gelijktijdig in *La seule chose nécessaire* werd voorgesteld aan een buitenlands Franstalig lezerspubliek.

Als de relatie van de onderzoekers met hun object geëxpliciteerd moet worden, zoals de 'histoire croisée' verlangt, dan mag niet verzwegen worden dat zij te kampen hadden met het waardeoordeel dat in later literair-historisch en receptiehistorisch onderzoek over Souvestre is geveld. Johannes Tielrooy noemt hem in zijn studie uit 1923 *Conrad Busken Huet et la littérature française* 'un esprit banal, sentimental', 'cet aimable moraliste laïque, écrivain médiocre'.²⁸ En in een *Inaugural-Dissertation* van Erich Rimella uit 1928 gewijd aan Souvestre verontschuldigt de Hannoverse *Studienrat* zich voor zijn keuze voor Souvestre, door te wijzen op de 'gezonde moraal' van deze schrijver, 'der seinem Geiste nach uns Deutschen näher steht als seinen Landsleuten'.²⁹ Interessant is zijn opmerking dat hij de schrijver had leren kennen uit talrijke schooluitgaves. In Engeland en Duitsland werd inderdaad geruime tijd *Un philosophe sous les toits* als leerboek Frans gebruikt.

Een moderne Nederlandse onderzoeker kan niet achteloos voorbijgaan aan het geringe literair-historische prestige van Souvestre, en verheugt zich over de 'waardestijging' die het onderzoek naar de receptie van deze auteur verkrijgt door tussenkomst van Huet. Overigens heeft Olf Praamstra in zijn biografie van Huet geen referentie aan Souvestre opgenomen – het uitblijven van wat een daad van eenvoudige rechtvaardigheid zou zijn geweest, versterkt de indruk dat *Un philosophe sous les toits* hooguit een voetnoot in de ontwikkeling van de literaturopvatting van Huet is geweest.

De 'ruimtes' waarin het discours zich afspeelt, kunnen worden beschreven als de spanning tussen *high brow*- en *middle brow*-literatuur; tussen christelijk

²⁸ Johannes Tielrooy, *Conrad Busken Huet et la littérature française. Essai de Biographie Intellectuelle* (Haarlem/Parijs 1923) 43, 41.

²⁹ Erich Rimella, *Emile Souvestre* (dissertatie Göttingen 1928) 5.

en vrijzinnig; literatuur die de status quo bevestigt en boeken die een progressieve maatschappijvisie verbeelden.

Een laatste overweging betreft de moeilijkheid, misschien wel onmogelijkheid, om een scheidslijn te trekken tussen wat Werner en Zimmermann aanduiden als ‘intercrossing intrinsic to the object’ en ‘intercrossings of point of view’.³⁰ De onderzoeker kan immers zelf beslissen waar hij met zijn pragmatische inductie begint: onderzoeker en object zijn minder goed te scheiden dan Werner en Zimmermann volhouden. Een onderzoek naar de culturele uitwisseling die werd bewerkstelligd door de *Revue des deux Mondes* bijvoorbeeld, had kunnen beginnen met het opstel van Réville over Van Lennep, maar zou nooit *Un philosophe sous les toits* in het blikveld hebben gebracht. Daardoor lijkt de pragmatische inductie aan het betoog een zekere willekeur te verlenen – maar dan wel een willekeur die soms zeer verhelderend kan zijn.

Fieke de Hartog (1985) is docent Nederlands aan het Beekdal Lyceum te Arnhem. Ze bereidt een proefschrift voor over literaire journalistiek in de negentiende eeuw in Nederland.

Correspondentie-adres: Afdeling Nederlandse Taal en Cultuur, Radboud Universiteit Nijmegen, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen. Email: f.dehartog@let.ru.nl.

Rob van de Schoor (1959) is universitair docent negentiende-eeuwse Nederlandse letterkunde aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij werkt thans aan de voltooiing van een boek over Nederlandse poëzie in de schaduw van de Beweging van Tachtig: vernieuwende dichters die Tachtig meden of bestreden.

Correspondentie-adres: Afdeling Nederlandse Taal en Cultuur, Radboud Universiteit Nijmegen, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen. Email: r.vandeschoor@let.ru.nl.